

Myten om kvänernas rike

Av Lennart Lundmark

Frågor om etnisk identitet i arkeologiskt och äldre historiskt källmaterial har stark politisk laddning på många håll i världen. Etniska grupper samlas kring gemensamt språk, en gemensam kulturell (och ibland religiös) praktik samt en föreställning om en gemensam historia. För etniska grupper har historien en stor betydelse och det är inte ovanligt att de skapar sig en egen. Ibland är den helt uppdiaktad, ibland tolkas spår i det förflutna som ett uttryck för de uppfattningar som den etniska gruppen hyser om sig själv i dag. Det händer att sådana tolkningar blir ett argument för krav på andra gruppers territorium, men oftast handlar det bara om att stärka en egna gruppens sammanhållning.

Det var i slutet av 1700-talet som den tyske filosofen Johann Gottfried von Herder lanserade idén om en folksjäl. Den blev en ledande princip när nationalromantiken växte sig allt starkare under första hälften av 1800-talet. Då lanserades ofta ursprungsmyter, som skulle motivera nationens krav på territorium. Helst skulle "folket" ifråga ha funnits i ett visst område sedan den grekiska eller romerska antikens dagar. Även i Sverige konstruerades en saga om det gamla Sveariket. Under flera generationer blev den standardkost för barnen i folkskolan. Källkritiska historiker har för länge sedan begravt liket, men det rör på sig emellanåt.

I dag menar de flesta arkeologer att man måste överge försöken att knyta flera tusen år gammalt källmaterial till de etniska grupper som framträder i dag. Det vanligaste misstaget är att man lägger beslag på en benämning som dyker upp i en historisk källa och låter den stå för de etniska föreställningar som existerar just nu. Men grupper av människor fick sina beteckningar av de mest skilda anledningar. Det kan ha handlat om hur de försörjde sig eller vilka redskap de använde. I flera fall var det rent administrativa etiketter. (Flera av dagens afrikanska "stammar" är skapelser av engelska kolonialbyråkrater.) Grupper kan också ha döpts efter sin geografiska hemvist utan att de hade någon "etnisk" koppling till varandra. Dessutom fanns förstås beteckningar som ockupanter eller grannar hittade på.

Kring arkeologiska lämningar finns mycket av 1800-talets nationalromantiska tankebråte kvar. Det gäller särskilt en del amatörforskare. De låter den gamla nationalromantiska synen på "folk" smälta samman med det moderna begreppet "etnisk identitet".

I de skriftliga källorna för nordligaste Fennoskandien under medeltiden finns några svårtolkade benämningar på grupper av människor. De är kväner/kainulaiset, tjuder, varjager, kylfingar/kolbjager och bjarmer.

Dessa benämningar förekommer bara vid några enstaka tillfällen i ett källmaterial som är ytterst litet. Spekulationer om vad namnen egentligen innebar har förekommit i hundratals år. På grund av att källmaterialet är så litet har en stor del av de resultat som lagts fram haft ett betydande inslag av konstruktioner och gissningar.

ILO-utredningen och den nya kvänrörelsen

Under senare år har det uppstått en rörelse som hävdar att kvänerna fortfarande existerar som ett folk och det skall ha större rättigheter, framför allt till jakt och fiske. Den nya kvänrörelsen gjorde sig först påmind kort efter det att den så kallade ILO-utredningen (SOU 1999:25) lagt fram sitt betänkande i mars 1999. Utredningen konstaterade att Sverige borde ansluta sig till FN-organet ILO:s konvention om ursprungsbefolkningar. Den definierar samerna som ett ursprungsfolk i Sverige och anser att deras rättigheter bör stärkas i vissa avseenden för att Sverige skall kunna ansluta sig till konventionen.

Den svenska översättningen av konventionens *indigenous peoples* lyder ursprungsfolk. Ordvalet har lett tankarna vilse i den allmänna debatten. Den svenska förleden ”ur-” betyder något ”som är det första i sitt slag eller har att göra med den första början av något”.¹ ILO har inte någon sådan utgångspunkt för sin definition av *indigenous peoples*. Det avgörande är inte om man var ”först” i området. Konventionens artiklar 1 och 2 anger vilka som skall omfattas av konventionen. De är:

- ”a) Stamfolk i självstyrande länder, vilkas sociala, kulturella och ekonomiska förhållanden skiljer dem från andra grupper av den nationella gemenskapen och vilkas ställning helt eller delvis regleras genom deras egna sedvänjor eller traditioner eller genom särskild lagstiftning;
- b) folk i självstyrande länder, vilka betraktas som ursprungsfolk på grund av att de härstammar från folkgrupper som bodde i landet eller i ett geografiskt område som landet tillhör, vid tiden för erövring eller kolonisation eller fastställande av nuvarande statsgränser och vilka, oavsett rättslig ställning, har behållit en del eller alla sina egna sociala, ekonomiska, kulturella och politiska institutioner.

¹ Nationalencyklopedins ordbok, Band 3 (1996), uppslagsordet ”ur-”.

2. Identifiering av sig själv som ursprungsfolk eller stamfolk skall anses som ett grundläggande kriterium för att fastställa de grupper på vilka bestämmelserna i denna konvention äger tillämpning.”²

ILO:s definition av ursprungsfolk har en historisk komponent i så måtto att de skall härstamma från folk som levt i ett område före ”erövring eller kolonisation eller fastställande av nuvarande statsgränser”. Men gruppen i fråga skall också ha bevarat vissa särdrag för att uppfylla definitionen. Dess ”ekonomiska förhållanden” skall skilja den från andra grupper. Dess ”ställning” (eng. *status*) skall definieras genom egna sedvänjor eller traditioner eller genom särskild lagstiftning. Den skall också ha behållit en del av sina egna sociala, ekonomiska, kulturella och politiska institutioner.

Kvänrörelsen

Kvänrörelsen i Sverige består av två organisationer. Kvänlandsförbundet bildades vid ett möte i Pajala 19 juni 1999, tre månader efter det att ILO-utredningen lagt fram sitt betänkande. Förbundet krävde att kvänerna skulle erkännas som en ursprungsbefolkning i Sverige. Någon anslutning till ILO:s konvention 169 fick inte ske förrän man genom historisk forskning hade kunnat fastställa att kvänerna är en sådan ursprungsbefolkning. Kvänernas rättighet till land, naturrikedomar och vatten skulle också bli erkända och bekräftade.

Kvänlandsförbundet är verksamt i Sverige, Norge och Finland. Enligt förbundet har det några tusen medlemmar (men det finns ingen uppgift om hur många av dem som kommer från Sverige). Endast den som är ättling till fornkväner eller eljest genom urkund kan styrka detta får bli medlem. Man skall också identifiera sig som kvän.

Den andra kvänorganisationen är Suonttavaara lappby. Den bildades i november 2000. Föreningen har sitt centrum i Karesuando och uppger sig ha 290 betalande medlemmar. Den har ett nära samarbete med Kvänlandsförbundet, men är mer inriktad på lokala förhållanden i Karesuando-, Jukkasjärvi- och Kiruna-området. Framst gäller det rättigheter till jakt och fiske. Föreningens medlemmar anser att svenska staten orättmätigt har berövat deras förfäder dessa rättigheter och överfört dem till de renskötande samerna.

Historien enligt kvänerna

² Citerat efter Samerna... SOU 1999:25, s 81. Den engelska originalversionen finns på s 278.

Det finns ingen samlad framställning av kväernas historia ur kvänrörelsernas perspektiv. För att finna underlag måste man gå igenom ett stort antal texter från hemsidor, tidningsartiklar, skrivelser etc. Här följer först ett försök att sammanfatta kvänrörelsens historieskrivning, sedan redovisas de professionella forskarnas slutsatser.

1) Folket

De ursprungliga kväerna var en avgränsad folkgrupp med egna traditioner och ett eget levnadssätt. De försörjde sig på jakt, fiske, boskapsskötsel och jordbruk. De hade ett eget språk – meänkieli. De härskade i ett område som omfattade norska Finnmarkskusten, finska Lappland och (åtminstone delar av) Österbotten samt svenska Tornedalen i hela dess sträckning norrut. Kväerna skall därför inte erkännas som enbart en språklig minoritet utan som ett historiskt sett självständigt folk.

Ättlingar till detta folk finns kvar i dag. I Norge kallas de kvener. I Finland lappalaiset/lappländare. I Sverige kan kväner ha tre beteckningar. Ättlingarna efter utpräglade jordbrukare i södra Tornedalen kallas tornedalingar. I norra Tornedalen levde kväerna i högre grad på jakt och fiske. Deras ättlingar kallas lantalaiset. I Karesuando-Kiruna-området skall kväernas ättlingar kallas lappar i analogi med det finska lappalaiset. Kväniska lappar/lappländare var den ursprungliga befolkningen där innan samerna kom till området.

2) Det kväniska riket

Beteckningen kväner i de historiska källorna från 800-talet syftar på det självständiga folk som talade meänkieli. Det hade en samhällsorganisation med en kung som ledare. De handelsmän som senare fick beteckningen birkarlar var ett slags kvänisk överklass. Det dokument från 1328 som brukar kallas Tälje stadga kan ses som ett statsfördrag mellan Sverige och Kvänland. I stadgan garanterade svenska kungen birkarlarnas handelsrättigheter.³

Från 1300-talet koloniserades Kvänland av den svenska statsmakten och påtvingades en svensk administration. Det medförde efterhand att den kväniska befolkningen berövades flera av sina gamla rättigheter.

³ Stadgan senast tryckt i översättning från latin i Wallerström 1995, s 48

3) Lappar = kväner

Kväernas gamla rättigheter har orättmätigt tilldelats samerna. Historieforskningen har feltolkat ordet lapp i äldre skriva källor från norra Tornedalen. Det syftade inte på same utan på lappalaiset/lappländare, d v s de kväner som levde i Lappland. På grund av historikernas missuppfattningar har därmed samerna fått erövra stora delar av den kvänska historien. Ett exempel på en sådan missuppfattning är Johan III:s brev från 1584 om att bönderna i Torneå socken inte skall göra lapparna ”förfång på deras ägor” i Lappmarken. De lappar som nämns i brevet var inte samer utan lappländare/kväner, menar kvänerna.

Samerna är avkomlingar av ”gränsvandrare” längs svensk-finska gränsen. I Karesuando menar kvänerna att dagens samer i området huvudsakligen härstammar från dem som kom till Sverige från Norge efter den norsk-ryska gränsstängningen 1852. Deras storrenskötsel spolierade bland annat vildrensjakten som var en viktig näring för den kvänska befolkningen.

4) Nybyggare och samer

De lappskatteländ som nämns i äldre dokument från norra Tornedalen ägdes av kväner. De ägde också jakt- och fiskerätten. Den så kallade nybyggeskolonisationen i Karesuando genomfördes inte av invandrade svenska eller finska nybyggare. Alla äldre fasta boställen i området har tillkommit genom kväner. De hade gammal hävd på lappskatteländ som gick i arv. De kvänska stamfädernas ättlingar byggde hus på sina lappskatteländ och betalade lappskatt.

5) Avvittringen

Genom avvittringen började kronan skilja statens marker från enskildas efter 1873. Någon laglig hävdeförteckning upprättades inte inför avvittringen i Karesuando. Vid avvittringen berövades de ursprungliga hemmansägarna olagligt stora områden, som blev kronomark. Det finns fortfarande gränsmarkeringar kvar i terrängen efter de gamla ägo gränserna.

Suonttavaara lappby är väl belagd i källorna i både Sverige och Finland. Den hade områden på båda sidor av älven och delades ungefär mitt itu vid gränsdragningen 1809. Under 1600- och 1700-talet nämns lappbyn och dess lappskatteländ i skattelängder och tingsrätts protokoll vid flera tillfällen. Lappskatteländen innehades med enskild äganderätt av kväner.

Vid avvittringen berövade kronan ägarna stora delar av deras marker och fiskevatten inom lappbyn. Trots detta stod Suonttavaara lappskatteländ kvar i jordregistret ända till 1951 då det avfördes som ”icke vidare befintligt”. Detta visar hur olagligt staten kunde agera. (Om jordregistret se *Exkurs 1*, nedan)

6) Renskötsel och rättigheter

I och med 1886 års renbeteslag skänkte staten kväernas gamla rättigheter till samerna. Även kväerna hade haft tamrenar, men bara ägnat sig åt ganska småskalig skogsrenskötsel. Överföringen av renskötselrätten till samerna medförde flera orättvisor. Kväner som haft renar sedan urminnes tider fick inte längre ha kvar dem. De samer som fick renskötselrätten var inte någon ursprungsbefolkning i Karesuando-området.

7) Olagligheter

Hela Karesuando socken förklarades ligga ovanför odlingsgränsen 1888. I avvittringsprotokollen vitsordade flera parter att nybyggarna även efter avvittringen skulle ha jakt- och fiskerätt på markerna ovan odlingsgränsen. Denna rätt berövades dem sedan olagligt. Det begicks flera fel vid avvittringen. Bland annat överklagades avvittringsbeslutet angående en del strömfallsutgångar. De avslogs utan motiverig 1915 och kronan förbehöll sig fiskerätten i Könkämä-Muonio älv och Lainio älv. Byamännen fick inte besked om utslaget förrän 78 år senare. Vid flera tvister om fiskerätten, bland annat under 1940-talet angående Könkämä älv, har kronan felaktigt behållit en fiskerätt som egentligen är ortsbefolkningens.

Hemmansägare och nybyggare hade rätt till ströängar för myslåtter. De drogs sedan orättmätigt in av kronan. Där har de ursprungliga ägarna egentligen fortfarande jakt- och fiskerätt samt rätt att bygga kojor och bodar, men allt detta förvägras dem.

8) Förtryck

Staten utövar nu sitt förtryck mot kväerna främst genom att förvägra dem deras gamla jakt- och fiskerättigheter. Den lägger dessutom på dem olika slags arrendekostnader, jakt- och fiskekortsavgifter samt bränner ner deras jakt- och fiskekojor på de marker som egentligen tillhör dem. Vilka som får licens för älgjakt avgörs godtyckligt av länsstyrelsen som går i samebyarnas ledband.

Så långt kvänrörelsens historieskrivning. Mot detta skall här ställas den professionella forskningens resultat angående övre Norrlands medeltid.

Öst-västlig handel

I dag är forskningen enig om att norra Fennoskandiens handelskontakter gick i öst-västlig riktning under äldre medeltid. De västryska områdena – särskilt Novgorod – utgjorde centrum. Fennoskandien var en periferi. Där fanns framför allt pälsverk att inhandla. Det betydde inte nödvändigtvis att handelsmän från Novgorod besökte området, varuutbytet skedde troligen via en serie mellanhänder. Om någon skatt togs upp var det förmodligen ett slags omsättningsskatt i samband med handeln. Att föra krig var knappast lönande. Den befolkning som besatt det värdefulla pälsverket var för utspridd och rörlig för att man skulle kunna exploatera den på samma sätt som bofasta bönder. Men mindre grupper av rövare härjade troligen emellanåt.

Under 1320-talet började den statsbildning som härskade i Mälardalen intensifiera sina försök att behärska det nordliga området. Den utnyttjade en ny strategi för att etablera makt och överhöghet. Den byggde kyrkor och sände ut egna fogdar. Novgorod hade inte skapat någon egen förvaltningsapparat utan förlitat sig på ombud hos de lokala eliterna. Detta system av mellanhänder kunde i längden inte hävda sig mot den västeuropeiska tekniken för maktutövning.

Detta betydde inte att Mälardalen tog kontrollen över området i en handvändning. Maktetableringen pågick av och till i åtminstone 200 år. Först i mitten av 1500-talet kan man säga att det som i dag är nordligaste Sverige var administrativt och handelspolitiskt infogat i riket.

Kvener och kainulaiset

Gruppen kväner nämns vid flera tillfällen i det medeltida källmaterialet. I dag finns kväner i nordligaste Norge. De är ättlingar till finnar som invandrat från början av 1700-talet och framåt. Eftersom samer kallas ”finner” på norska gavs de invandrade finnarna en annan beteckning av norrmännen. Enstaka finnar har vistats längs nordnorska kusten tidigare, men den invandring som gett kvänerna karaktären av en egen folkgrupp i Finnmark är bara några hundra år gammal.

Man är överens om att det finska kainulaiset betecknar det som på svenska kallas kväner. Det finns en omfattande diskussion om var dessa kainulaiset befunnit sig i nuvarande Finland, men den tas inte upp här.

Debatten om kvänernas ursprung och utbredning inleddes för ungefär 200 år sedan. Fram till 1995 hade forskare producerat uppemot hundra inlägg i frågan. En stor del av dem präglades av mer eller mindre underförstådda nationella intressen där ”svenskt” stod mot ”finskt”.

Några forskare har velat identifiera folkgruppen ”Sithoi” i Tacitus ”Germania” (ca 98 e. Kr) som kväner. Det är ren spekulatation.

Det första säkra omnämmandet av kvänerna sker i den så kallade Ottars berättelse från 800-talet e. Kr. Ottar berättar att Kvänland var landet innanför Nordnorge från havet räknat. Tidvis kom kväner över fjällen och härjade i norrmännens land. De kunde ibland överraska norrmännen eftersom de hade små lätta båtar som de bar till insjöarna mellan fjällen.

Ottars berättelse brukar ges ganska högt källvärde.⁴ Han var en av de stormän som under en period behärskade den nordnorska kusten från Nord-Trøndelag till Malangen-fjorden. Någon gång under senare delen av 800-talet reste Ottar till England där han gav geografisk information till kung Alfred (871-899). Vid denna tid lät Alfred översätta romaren Orisius världshistoria till angelsaxiska. Till denna översättning lade Alfred ett antal uppgifter om Central- och Nordeuropa. Det är som ett sådant tillägg Ottars berättelse har blivit bevarad i en avskrift från tidigt 900-tal.

Berättelsen är saklig och har inga inslag av dramatiska äventyr och fantastier. I Alfreds översättning av Orisius finns dessutom uppgiften att norr om svearnas land ligger Kvänland, nordväst om dem finns skridfinnarna och väster om dem norrmännen. Detta stämmer ganska bra med forskningens nuvarande ståndpunkt, d v s att det kvänska handelsområdet sträckte sig från nordvästra Ryssland över Österbotten och finska Lappland samt ett stycke ner efter Bottenvikens kust på den svenska sidan. Några fastslagna gränslinjer fanns inte.

Nästa omnämmande av kvänerna sker i Egil Skallagrimssons saga. Den är nedskriven i början av 1200-talet och gör anspråk på att skildra händelser drygt 300 år dessförinnan.⁵ I sagan uppges att öster om Naumdal (i Norge) låg Jämtland och Hälsingland, därefter Kvänland och sedan Kirjalaland (Karelen). Finnmark låg norr om dessa länder. Sagan berättar sedan att Harald Hårfagres uppbördsman Torolf Kvedulfsson träffade ett sändebud från

⁴ Se Lundmark 1982, s 39 ff och där angiven litteratur.

⁵ Anthoni 1948.

kväernas kung Faravid när han besökte samerna i Finnmarken. Faravid uppmanade Torolf att delta i ett krigståg mot karelarna. De vann ett rikt byte. Sedan återvände Torolf till Finnmarken och kom ner till kusten vid Vefsen (ungefär mitt mellan Bodö och Trondheim).

Den isländska sagalitteraturen gavs högt värde som historisk källa under 1800-talet. Numera betraktas huvuddelen av stoffet som just sagor. Man har också kunnat påvisa att många av berättelserna är delar av vandringssånger som förekommer på flera håll. Enstaka fakta kan vara tillförlitliga, men det är svårt att fastslå vilka de är. Berättande inslag som inte kan beläggas på annat sätt måste avfärdas som sagostoff. Vad gäller att kväerna hade en kung så bör påpekas att framträdande personer av många slag kunde kallas kung under medeltiden. Deras ställning behöver inte ha haft någon likhet med det vi i dag vanligen menar med kung. I isländska sagor nämns också ”finnekonger”, d v s samekungar, i Nordnorge, men det finns inga belägg för att samerna skulle ha haft en samhällsorganisation som liknade kungadömen.

Den tredje källgruppen utgår från norska annaler och krönikor.⁶ Ursprunget verkar vara en notis i Annales Regi från 1271 där det står att karelare och kväner plundrar i Nordnorge. Samma uppgift återkommer lätt varierad i andra annaler. I Flatöboken från slutet av 1300-talet har man lagt till sagostoff och berättar att en kung som hette Fornjotr rådde över Finland och Kvänland. De låg öster om en havsvik som kallades ”Helsingsbotn”. En släkting till Fornjotr hette Norr och var bosatt i Kvänland. Han for till samerna för att söka efter sin försvunna syster. Det blev strid och Norr for västerut upp på Kölen där han levde på vilt. Han följde vattnet när det började rinna åt väster och kom ner till havet vid Trondheimsfjorden.

De geografiska uppgifterna är inte orimliga. Resten är sagostoff.

En fjärde grupp av källor har mest kuriositetsintresse. Troligen förväxlade Adam av Bremen i slutet av 1000-talet det nordiska ordet kväner (kvenir) med kvinnor (kvaenir). Därför har han på latin kallat Kvänland för kvinnornas land (terra feminorum) och invånarna där för amazoner. Det gör även historieskrivarna som Johannes Messenius och Johannes Rudbeckius på 1600-talet.

Enstaka hänvisningar till ”kväernas land” förekommer också under 1700- och 1800-talet. Men då är innebörden att det är ursprungsområdet för de kväner som invandrat till norska Finnmarken från början av 1700-talet.

Det är knappast någon tvekan om att det existerat något som utomstående kallat Kvänland från åtminstone 800-talet fram till 1300-talet. Området har sträckt sig från västra Ryssland över Österbotten och finska Lappland fram till samernas land i nuvarande Sverige och Norge.

⁶ Wallerström 1995, s 215

Ortnamnssforskare har ägnat stor möda åt att fastställa Kvänlands exakta utsträckning, men några säkra resultat har de inte kommit fram till. Det är omöjligt att veta om ortnamnet gavs en plats där en grupp avvikande främlingar vistades eller om det var ett uttryck för att den nämnda gruppen var talrik i hela området. De språkliga varianterna kan också ge upphov till vitt skilda tolkningar.⁷

Utgrävningar i Kainukylä/Kvänbyn vid Hietaniemi i Tornedalen visar att där funnits en befolkning som begravt sina döda under perioden cirka 1300-1600 enligt ett gravskick med anknytning långt (syd)österut. Inte heller här skall man falla in i något nationalitetstänkande och exempelvis karakterisera Kainukylä-borna som ryssar. De rimligaste är att de varit påverkade av den novgorodiska kulturen genom sina handelkontakter och hämtat gravskicket därifrån.⁸

Birkarlarna

Flera forskare har hävdat att kvänerna var ett slags föregångare till birkarlarna. Den hypotesen har mycket som talar för sig. Även birkarlarna ägnade sig åt skinnhandel med samerna samtidigt som de var bofasta i nuvarande Norr- och Västerbottens kustland.

För birkarlarnas del är källmaterialet magert fram till mitten av 1500-talet då vi får ganska goda informationer om dem. Deras ursprung och äldre historia har undersökts av cirka 50 forskare.⁹ De har lagt fram uppemot 20 olika hypoteser. En stor del av forskningen har haft nationalistiska förtecken och försökt fastställa om birkarlarna var ”finnar” eller ”svenskar”.

Birkarlar nämns i medeltida källor år 1328, 1358, 1420, 1424, 1454, 1489, 1498 (två gånger) och 1528. Det bör observeras att första omnämmandet sker samtidigt som svenska kungamakten börjar ta kontrollen över Norrbotten. Varför handelsmännen döps till birkarlar vet vi inte. Den svenska statsmakten gav dem ensamrätt att handla med samerna och ta upp skatt av dem.¹⁰ För detta betalade birkarlarna en avgift till svenska kronan. Birkarlarna var även storbönder. Deras gårdar låg längs kusten från nedre Tornedalen till Skellefteå-trakten.

⁷ En koncis forskningsöversikt finns hos Wallerström 1995, s 216 ff

⁸ Wallerström 1995, s 107 ff

⁹ Forskningsöversikter finns bland annat i Steckzén 1964 och Wallerström 1995, s 239 ff

¹⁰ Det har ibland påståtts att birkarlarna skulle ha plågat samerna med utarmande skatt. Det faller på sin egen orimlighet. Fredlig handel var birkarlarnas enda möjlighet att komma över det eftertraktade pälsverket, som gav stora vinster i många led innan de nådde den europeiska skinnmarknaden.

Gustav Vasa skickade upp en fogde som rannsokade skatteunderlaget i Lappmarken 1552. Han upptäckte då att birkarlarna bara betalade en bråkdel av vad som kunde tas ut från området i skattepersedlar. Därför tog kronan över skatteuppbörden.¹¹ Till fogdar utsågs birkarlar, men deras räkenskaper blev noggrant övervakade. De skulle också köpa in pälsverk för kronans räkning. Övriga birkarlar fick fortsätta att handla med samerna, men nu skulle kronan ha företräde. Efterhand tog vanliga ämbetsmän över birkarlarnas roll som lappfogdar. Birkarlarnas handel blev dessutom allt mer trängd av statliga förordningar och regleringar. När städer grundades längs Bottenvikskusten på 1620-talet inlemmades birkarlarna i stadsborgerskapet och försvann ur historien.

Tämligen enig forskning

Vi kommer aldrig att kunna fastslå någon definitiv version av Norrbottens medeltida historia. Källmaterialet är så litet att man alltid kommer att kunna lägga fram alternativa tolkningar. Under senare år har dock den seriösa forskningen blivit någorlunda enig om en version som är konsistent och trovärdig, nämligen att kvänerna hade anknytning till den öst-västliga skinnhandeln.

Från åtminstone 800-talet är nordvästra Ryssland, särskilt Novgorod, centrum för ett stort skinnhandelsområde som sträckte sig från Ryssland, över Österbotten och finska Lappland till svenska Lappland. Handeln skede genom mellanhänder. De var lokala eliter som var bofasta och ägnade sig åt jordbruk samtidigt samt gjorde resor för att handla med pälsverk. Dessa Novgorods mellanhänder kallades kväner. De var inget "folk" utan en ekonomisk/social grupp i samhället. Eftersom de var de rikaste och mäktigaste, kallades deras handelsområde för kväners land.¹² Det finns inga uppgifter om att kvänerna själva skulle ha definierat sig som ett "folk".

När den svenska statsmakten gjorde sin framstöt mot Norrbotten på 1320-talet fick dessa storbönder/handelsmän fortsätta ungefär som förut, men mot en avgift till svenska kronan. Deras varor skulle nu skeppas till Stockholm. I svenska skrivna källor får de ett nytt namn,

¹¹ Lundmark 1982, s 78 ff

¹² Den mest ingående granskningen av frågan på finsk sida är Julku 1986. Monografien är på finska, men har en utförlig sammanfattning på engelska. Wallerström 1995 är den bästa genomgången av frågan på svenska. Han instämmer på alla väsentliga punkter med Julku, som han också refererar utförligt (troligen utifrån en privat översättning).

birkarlar. I takt med att den svenska statsmakten förstärkte sitt grepp om området inskränktes birkarlarnas verksamhet till dess att de infogades i stadsborgerskapet på 1620-talet.

Fast bebyggelse i Tornedalen

Arkeologer ha konstaterat att det har funnits fast bebyggelse i Tornedalen från åtminstone 1000-1100-talet. Det är ingen tvekan om att den hade ett östligt ursprung.¹³ Varifrån i Finland bebyggarna kom är omdiskuterat, men av mindre intresse i det här sammanhanget.

Forskningen är överens om att den fasta bebyggelsen sträckte sig upp till Pello under medeltiden. Pello nämns också i ett dokument från 1430.¹⁴ Att Pello var nordgräns för den fasta bebyggelsen bekräftas i 1542 års skattelängd. Det är den första någorlunda tillförlitliga skriftliga dokumentationen av den fasta bebyggelsen i övre Norrland. Namnen på de skattande är svenska (t ex ”Nils Hansson, Anders Nilsson, Hans Andersson etc.”). Av detta skall man inte dra någon slutsats om den etniska tillhörigheten. Fogdarna skrev in svenskklingande namn oberoende av vad den skattskyldige kallades i bygden. Detsamma gällde de skattelängder över namngivna samer som började föras i Lappmarken tio år senare.

I början av 1600-talet fanns åtta hemman i Pajala, cirka fem mil norr om Pello. Den fasta bebyggelsen spred sig successivt norrut. I Lappmarken reglerades den av nybyggesförordningar som utfärdades av kronan 1673, 1695 och 1749.

Frågor kring lappskatteland hanterades av häradsrätten i nordligaste Tornedalen redan innan de första nybyggena togs upp under 1670-talet. I domböcker som finns bevarade från senare delen av 1660-talet förekommer bland annat tvister om fiskevatten och försäljningar av lappskatteland. Häradsrätten tillämpade så kallad bördslösen i vissa fall, vilket visar att landen betraktades som skattejord.¹⁵

Redan i slutet av 1500-talet fanns en sedvanerättslig gräns mellan bondebygd och lappmark i Torne älvdal. Den kallades Suongamuotka rå. I ett brev från 1584, undertecknat av Johan III, uppmanas bönderna från Torne socken att inte göra lapparna ”förfång på deras ägor”. Där står också att ”förenämnde lappar som bo uti Suondavaara by och inga andra måge och njuta skole, bruka, fika och fara de ägor som ligga inom förberörde Suongamuotka rå uti

¹³ Wallerström 1995, s 126, s 145

¹⁴ A.a, s 108 f. Pello ligger ungefär 15 mil söder om den plats där nuvarande lappmarksgränsen korsar Muonio älv.

¹⁵ Arell 1977, s 140

Lappmarken”.¹⁶ Detta brev bevarades i bygden och citerades i häradsrättens protokoll ännu under 1700-talet.¹⁷

Fjällträsk och lappmarksgräns

Suongamuotka rå förefaller ha varit väl känt i bygden. Det betyder inte att det alltid respekterades. Häradsrätten fick emellanåt behandla fall där någon bonde stämts in till tinget för att ha fiskat ”ovan lappmarks rå”.¹⁸

En del kustbönder hade särskild rätt att fiska i vissa sjöar i Lappmarken. Detta gällde i hela övre Norrland från Ume lappmark och norröver. Vid mitten av 1500-talet betalade en del bönder i kustlandet en särskild skatt som gav dem rätt att fiska i ”fjällträsk”. De gjorde fiskefärder upp mot fjällen och kunde vistas ett 20-tal mil in i Lappmarken i någon månad.¹⁹ Detta betraktade samerna som ett intrång. Inte heller kronan var särskilt trakterad av böndernas fjällfiske. Den tidens härskare såg helst att var och en ägnade sig åt ”sin egen” näring.

Omkring 1560 mångfaldigades skatten för böndernas fiske i ”fjällträsk”. Det gjorde att fiskefärderna blev färre. Tendensen förstärktes på 1600-talet då missväxter och knektutskrivningar ledde till folkbrist i kustlandet.²⁰ Kronan utfärdade också dekret som skulle hindra böndernas fiske i fjällträsk. Kammarkollegium och landshövdingeämbetet förbjöd bönderna att fiska i fjällen och tinget i Jukkasjärvi fastslog 1702 att ”lapparna hellre än bönderna, som bo långt därifrån, för sådana inom lappmarkens rå belägna träsk, blevo skattlagde...”²¹ Trots detta accepterades vissa tornebönders hävdvunna fiske i fjällsjöarna några decennier in på 1700-talet, men upphörde därefter.²²

De sjöar som låg i gränstrakterna mellan kustbygd och lappmark var föremål för ständiga tvister. Det var en av anledningarna till att länsmyndigheterna beslutade att definitivt fastställa en gräns mellan Lappmarken och kustbygden. Efter många förhandlingsomgångar och

¹⁶ Tryckt i Fellman III 1912, s 84f

¹⁷ Se bl a Dombok Enontekis 1727.

¹⁸ Arell 1977, s 127 ff

¹⁹ Göthe 1929, s 1 (Umeå lappmark); Bylund 1956, s 33 (Pite lappmark); Hultblad 1968, s 158 f (Lule lappmark); Arell 1977, s 127 ff (Torne lappmark)

²⁰ Göthe 1929, s 4 ff

²¹ Citerat efter Arell 1979, s 134, 138

²² Arell 1977, s 127 ff, s 144 ff, s 164 ff

skrivelser påbörjades arbetet i Ume socken/lappmark sommaren 1751. Där fanns vitt skilda meningar om var gränsen skulle dras och under den sommaren kom gränsläggningsskmissionen inte längre än till Pite lappmark. Resten av gränsen drogs sommaren därpå utan större motsättningar. Norr om Pite lappmark var gränsen redan tämligen väl definierad i bygdernas sedvanerätt. I Torne lappmark torde den nuvarande lappmarksgränsen i huvudsak överensstämma med det urgamla Suongamuotka rå. Lappmarksgränsen innebar att nybyggena i Lappmarken blev bättre reglerade. En ny och mer detaljerad nybyggesstadga för Lappmarken hade också kommit 1749.

Ovanför lappmarksgränsen fick bara samer och de som fått ett nybygge insynat av länsmyndigheterna jaga och fiska. Samerna hade den övergripande rätten till jakt och fiske på sina lappskatteland. Nybyggarna fick rätt att jaga och fiska till husbehov inom en halv mil från nybygget, men de fick inte någon ensamrätt. Detta hindrade inte att tvister uppstod. Det var vanligt att häradsrätten försökte medla i sådana konflikter. Ofta blev utslaget att parterna ålades att hålla sams och dela på jakt- och fiskerätten. Under 1800-talet försvagades sedan samernas rätt till lappskattelanden och deras resurser.²³

Odlingsgränsen och renbeteslagen 1886

Eftersom renskötseln blev allt mer trängd av nybyggen beslutade riksdagen 1867 att det skulle dras en provisorisk odlingsgräns längre västerut än lappmarksgränsen.²⁴ Ovanför denna gräns skulle marken reserveras för renskötseln. Den provisoriska odlingsgränsen drogs genom en serie förrättningar 1868 och 1869. Det sista besväret över gränsdragningen avslogs av Kungl. Maj:t 3 mars 1871. Denna provisoriska odlingsgräns skulle ersättas av en definitiv i samband med avvitrningen.

Avvittringen innebar att kronans marker avskiljdes från enskildas. Avvittringsstadgan för Lappmarken fastslogs 1873. Då skulle också den definitiva odlingsgränsen dras upp. När detta skedde i Jukkasjärvi och Enontekis (Karesuando) hade 1886 års renbeteslag trätt i kraft.

²³ Se Lundmark 2005

²⁴ Odlingsgränsen och avvitrningen behandlas utförligare i betänkandet från Gränsdragningskommissionen för vinterbetesområdet. Där beläggs också källorna med fotnoter.

I Jukkasjärvi lades en del av socknen nedanför odlingsgränsen. I Enontekis (Karesuando) beslutades vid sammanträdet 13 januari 1888 att hela socknen skulle ligga ovanför odlingsgränsen. Både dessa beslut fastslogs av Kungl. Maj:t 20 juni 1890.²⁵

Legaliseringen av den fasta bebyggelsen i Lappmarken ovan odlingsgränsen blev en långdragen process. De nybyggen som anlags före beslutet om odlingsgräns 1867 diskuterades i en serie skrivelser mellan olika myndigheter åren 1885-1891. Dessa nybyggen hade tagits upp i laga ordning. Kungl. Maj:t beslutade 1892 att de skulle få bli kvar och avvitrats.

Under perioden 1891-1914 anlade skogsstyrelsen skogstorp ovan odlingsgränsen utan att ta hänsyn till de förordningar som gällde. Detta förbjöds från 1914, men de anlagda torpen fick vara kvar. Dessutom hade både samer och icke-samer tagit upp flera odlingslägenheter utan tillstånd. Dessa så kallade olagliga inhyseslägenheter kunde ha existerat i decennier innan Kungl. Maj:t 1909 gav länsstyrelserna i uppdrag att undersöka frågan. De nybyggen där man lagt ner stort arbete skulle få vara kvar om de inte störde renskötseln, resten skulle avvecklas.

Ännu 1914 hade man inte ordnat förhållandena. En del så kallade olagliga nybyggen var inte granskade, på andra vägrade bosättarna att flytta. Frågan behandlades av regering och riksdag på nytt 1915, då gjorde man en ganska generös bedömning och lät de flesta av nybyggena vara kvar.

Avvittringen i Karesuando

Avvittringen genomfördes i Karesuando 1887-1915. Avvittringsberedningen verkställdes 1887 och 1893-98 utan att några ägorättstvister uppkom.²⁶ Länsstyrelsen gav sitt utslag 19 februari 1907. I vanlig ordning förbehöll sig kronan rätten till större strömfall, men undantog inga strömfallsutmål utom vid Kurkioforsen vid Kuttainens by. (Strömfallsutmål är markområden kring forsar som reserveras för eventuella framtida kraftverksbyggen.)

Det statliga kammaradvokatfiskalsämbetet ansåg att länsstyrelsen reserverat för få strömfallsutmål och yrkade på att målet skulle återförvisas.²⁷ Länsstyrelsen gjorde en ny undersökning och upprättade nya förslag på fler utmål längs Muonio-Könskämä älv.

²⁵ Civildepartementet. Konseljakt 20/6 1890, nr 20, RA

²⁶ Följande redogörelse för avvittringen bygger på Jonsson och Olausson 1954.

²⁷ Utslaget överklagades också av K Välitälö m.fl. av Karesuando byamän, men detta överklagande drogs tillbaka.

Avvittringsstyresmannen och Vattenfallsstyrelsen lämnade yttranden. Kungl. Maj:t beslutade 19 februari att länsstyrelsen måste handlägga målet ytterligare en gång.

Efter en ny undersökning lämnade länsstyrelsen ytterligare ett förslag till strömfallutmål 20 juni 1914. Det gick ut på att man skulle lämna vederlag i annan mark för de områden som tidigare förbehållits enskilda, men nu överfördes till kronan enligt det nya förslaget. Om det rörde sig om inäga och vederlag inte kunde lämnas i annan mark skulle marken tills vidare behållas av ägaren. Om marken var impediment ansågs det inte nödvändigt med vederlag.

För att underlätta för renskötseln avfördes samtidigt en del ströängar från sina hemman. Kronan förbehöll sig också rätten till de delar av Muonio och Könkämä samt Lainio älv som var belägna inom Karesuando socken. Det nya förslaget behandlades vid ett sammanträde 14 september 1914. Då ledde anmärkningar till att Karesuando by fick vederlag för en del impediment som lämnat vedbrand.

Allt detta fastslogs av länsstyrelsen i ett förnyat avvittringsutslag 29 december 1915. Då lämnades också en del nybyggesansökningar utan åtgärd eftersom hela Karesuando socken låg ovanför odlingsgränsen.

Typisk rörelse

Kvännrörelsen förjer samma mönster som många andra liknande rörelser världen över. Syftet är i regel att förstärka sin lokala identitet och sina lokala rättigheter. Det är en legitim rättighet för alla grupper av människor, men det betyder inte att man har rätt att uppfinna vilken historia man vill.

Kvännrörelsen har en tydlig anknytning till den svenska diskussionen om ILO-konventionen. I inledningsskedet hade kvännrörelsen en positiv inställning till ILO-konventionen. Rörelsens aktivister trodde att kvänerna skulle kunna infogas under den och få status av ursprungsbefolkning med allt vad därtill hörde. Efterhand har det blivit allt mer tydligt att det inte kommer att ske, inte minst på grund av att kvänerna inte uppfyller kraven på att ha en ekonomisk särart i sin näringsutövning och kvarlevande egna politiska institutioner. Med åren har kvännrörelsen därför börjat se sig som en organisation riktad mot ILO-konventionen, eftersom den skulle kunna stärka samernas rättigheter.

Kvännrörelsen har flera av de attribut som förknippas med relativt livskraftiga rörelser byggda på etnopolitisk mobilisering. Den har en ursprungsmyt som förlorar sig i en dunkel forntid. Den har ett "urspråk" som den kallar sitt eget. Den anser att dess land blivit ockuperat av en statsmakt som berövat folket dess rättigheter och själv lagt beslag på dem eller

överlämnat dem till ett annat folk (samerna). Sådana rörelser kan vara framgångsrika även om deras historiebild bygger på rena fantasier.

Ett allvarligt problem för de aktiva kvänerna är att de engagerar en så liten del av befolkningen. Ett oavvisligt krav på ett ursprungsfolk är att det självt skall identifiera sig som ett sådant. Att endast en liten del av ättlingarna till ”fornkväner” vill definiera sig som kväner underminerar de aktiva kvänernas krav på att bli betraktade som en ursprungsbefolkning.

Exkurs 1.

När lappbyar blev lappskatteländ i jordeboken

Länsmyndigheterna i Norrbotten införde under lång tid två icke-existerande lappbyar i Karesuando socken i jordregistret under beteckningen lappskatteländ. Detta säregna förhållande har gett upphov till en del missförstånd.²⁸

När den nya gränsen drogs mellan Sverige och Finland 1809 infördes en främmande gränsprincip längs Torne älv. Tidigare hade älven varit den förenande faktorn, liksom i alla andra älvdalar i norra Norrland. Nu skulle den bli åtskiljande.

Fram till 1809 hade lappbyarnas gränser dragits enligt den gamla jakt- och fiskeekonomins principer. Gränsen mellan de gamla lappbyarna Ruonala och Soundavaara gick närmast på tvärs med den storskaliga renskötselns vandringsriktning.²⁹ Den nya gränsen mot Finland klöv byarna och enligt den svenska administrationen uppstod fyra lappbyar i svenska Karesuando (Enontekis) socken. De stora var Könkämä och Lainovuoma, dessutom fanns två mindre byar benämnda Suondavaara och Rommavuoma.³⁰ Dessa fyra byar var långsmala i nord-sydlig riktning, d v s anpassade till en storskalig renskötsel.

Samerna rörde sig fritt över den nya riksgränsen med sina renar. Huvuddelen av Suondavaaras och Rommavaaras renbete bedrevs inom det område som blivit finskt efter 1809. Efter sommarbete i Norge drog de till vår- och höstvisten vid Kilpisjärvi. Sedan förde de renarna ner längs Könkämä-dalen. Vid jultiden var de i närheten av Karesuando by. Några av dem fortsatte sedan nedåt inom svenskt område, men huvuddelen vinterbetade i Finland. I den karta som bifogades 1882 års lapputredning utredningen placerades både Suondavaara och Rommavaara på den finska sidan av Könkämä älv.³¹

Efter en kejserlig rysk förordning spärrades gränsen mellan Sverige och Finland för renbete 1 september 1889. Det innebar att svenska samers renar inte fick beta i Finland (frånsett en ”korridor” där de kunde få vistas några dagar mot avgift under flyttningen till och från sommarlandet i Norge). De samer från Suondavaara och Rommavaara som inte blev finska

²⁸ Se bl.a Korpjaakko-Labba 2005, s 145 f

²⁹ Arell 1977, s 270 ff

³⁰ Se t.ex Specialjordebok för Norrbottens lappmarker 1825, fol. 152 f, RA

³¹ Riksdagen 1886. Bihang till riksdagens protokoll 2 saml. 2 avd. 1 band, s 25

undersåtar kunde inte längre utnyttja renbetesmarker i Finland. Samerna i Karesuando anhöll därför hos länsstyrelsen 1899 om att byar skulle slås samman. Så skedde också 1903, först till ett Karesuando byalag, sedan till de två som finns i dag, Könkämä och Lainovuoma.³²

Ett förvirrande inslag i den administrativa ordningen blev att lappbyar kallades för lappskatteländ i jordeboken för Norrbotten 1876.³³ Där står att det finns fyra ”lappskatteländ” i Enontekis (Karesuando) socken. De är Könkämä, Lainovuoma, Rommavuoma och Suondavaara. Så fortsätter det söderut i hela Norrbotten. I Jukkasjärvi fanns ”lappskatteländen” Kalasvuoma, Rautasvuoma, Saarivuoma och Talma. I Gällivare Kaitum norra och Kaitum södra, i Jokkmokk Sirkasluokta, Tuorponjaur etc. Detta är inga lappskatteländ utan lappbyar.

Det förvirrande bytet av beteckning på lappbyarna fick administrativa konsekvenser långt fram i tiden, även om det var tämligen betydelselöst i praktiken eftersom områdena betecknades som kronomark. När Västerbottens länsstyrelse skrev till sin motsvarighet i Norrbotten 1923 och frågade om det fanns några lappskatteländ i länet kom ett jakande svar. Sedan hänvisade tjänstemannen på Norrbottens länsstyrelse till jordeboken 1876 och räknade upp lappbyarna i länet, men kallade dem lappskatteländ. Där ingick också Rommavuoma och Suondavaara i Karesuando socken, trots att de hade uppgått i socknens stora lappbyar 1903.³⁴

Denna felaktiga beteckning på lappbyarna levde kvar i jordregistret (men troligen ingen annanstans). Först 1943 uppmärksammade Lantmäteristyrelsen felaktigheten. Sedan följde en skriftväxling där bland annat lappfogdarna och länsstyrelsen fick yttra sig.³⁵ Kammarkollegiet avgav utlåtanden 1949.³⁶ Där fastslogs att de så kallade lappskatteländen (d v s lappbyarna) i Norr- och Västerbottens län inte längre skulle upptas i jordregistret under rubriken lappskatteländ på kronomark under enskild disposition.

Lantmäteristyrelsen kunde 12 mars 1951 slutgiltigt fatta beslut om att ”enheterna” skulle ”såsom icke vidare befintliga” uteslutas ur jordregistret.³⁷

³² Holmbäck 1922, s 69

³³ Jordebok för Norrbottens län 1876, Kammarkollegii arkiv

³⁴ Se skrivelse i Norrbotten läns landskontor 1923, AI:b:116, HLA

³⁵ Se Utgående skrivelser U 2/48, 1948. Lantmäteristyrelsens arkiv

³⁶ Konceptbok 1949, B: 64 30/8 och 9/12 1949, Kammarkollegiets arkiv

³⁷ Skrivelse B II:93 1951, Lantmäteristyrelsens arkiv

Källor och litteratur

Otryckta källor

Riksarkivet (RA)

Civildepartementet. Konseljakt 20/6 1890, nr 20

Renoverade domböcker

Specialjordebok för Norrbottens lappmarker 1825

Kammarkollegiets arkiv

Jordebok, Norrbotten 1876

Konceptbok 1949

Landsarkivet i Härnösand (HLA)

Norrbottens läns landskontor 1923, AI:b: 116

Lantmäteristyrelsens arkiv

Utgående skrivelser 1948, U 2/48

Skrivelse B II:93 1951

Tryckta källor

Fellman, I: Handlingar och uppsatser..., Del III, Helsingfors 1912

Riksdagen 1886. Bihang till riksdagens protokoll. 2 saml. 2 avd. 1 band

Litteratur

- Anthoni, E: Egils sagas berättelse..., Historisk Tidskrift (Finland) 1948
- Arell, N: Rennomadismen i Torne lappmark, Umeå 1977
- Bylund, E: Koloniseringen av Pite lappmark, Uppsala 1956
- Göthe, G: Om Umeå lappmarks svenska kolonisation, Uppsala 1929
- Holmbäck, Å: Lappskattelandsinstitutet och des historiska ursprung. SOU 1922:10
- Hultblad, F: Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken, Lund 1968
- Jonsson, E & Olausson, N: Avvittringen i Norrbottens läns lappmarker, Svensk lantmäteritidskrift nr 5/1954
- Julku, K: Kvenland – Kainuunmaa, Oulu 1986
- Korpijaakko-Labba, Kaisa: Naturen av samernas rättigheter och naturen av statens rätt, i Vem får jaga och friska? SOU 2005:17
- Lundmark, L: Uppbörd, utarmning, Utveckling, Lund 1982
- Lundmark, L: Jakt och fiske i Lappmarken... Vem får jaga och fiska? Historia, folkrätt och miljö, (SOU 2005:??)
- Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. SOU 1999:25
- Steckzén, B: Birkarlar och lappar, Stockholm 1964
- Wallerström, T: Norrbotten, Sverige och medeltiden, Lund 1995